

Paper Accepted*

ISSN Online 2406-0895

Историја медицине / History of Medicine

Владимир Кривошејев†

Први наменски грађени болнички објекти у Ваљево
First purpose-built hospital facilities in Valjevo

Народни музеј Ваљево

Примљено/Received: August 8, 2017

Ревидирано/Revised: September 25, 2017

Прихваћено/Accepted: September 27, 2017

Online First: October 10, 2017

DOI: <https://doi.org/10.2298/SARH170808183K>

* **Accepted papers** are articles in press that have gone through due peer review process and have been accepted for publication by the Editorial Board of the *Serbian Archives of Medicine*. They have not yet been copy edited and/or formatted in the publication house style, and the text may be changed before the final publication.

Although accepted papers do not yet have all the accompanying bibliographic details available, they can already be cited using the year of online publication and the DOI, as follows: the author's last name and initial of the first name, article title, journal title, online first publication month and year, and the DOI; e.g.: Petrović P, Jovanović J. The title of the article. Srp Arh Celok Lek. Online First, February 2017.

When the final article is assigned to volumes/issues of the journal, the Article in Press version will be removed and the final version will appear in the associated published volumes/issues of the journal. The date the article was made available online first will be carried over.

† **Correspondence to:**

Владимир КРИВОШЕЈЕВ

Народни музеј Ваљево, Трг војводе Мишића 3, 14000 Ваљево, Србија

E-mail: krisha@mts.rs; vladimir.krivosejev@gmail.com

Први наменски грађени болнички објекти у Ваљевоу

First purpose-built hospital facilities in Valjevo

САЖЕТАК

У 2017. години навршено је 150 година од оснивања Ваљевске болнице. Током столећа и по активног рада болнички комплекси су се у различитим периодима налазили на три различите локације, од изнајмљене куће ваљевског трговца у центру касаве (од 1867), преко наменски грађених објекта на рубу вароши (од 1884), до нових, такође наменски саграђених објекта на периферији проширеног града (од 1954). Од ове три локације највеће интересовање јавности и истраживача прошлости, нарочито када је реч о великим страдањима 1914. и 1915. године, изазивала је она друга, са првим наменски грађеним објектима. Међутим код ове локације је посебна пажња придавана искључиво хируршком павиљону болничког комплекса, подигнутом 1906. године, док су објекти из 1884. године били потпуно запостављени, и претпостављало се да нису сачувани. Истраживања обављена током 2015. и 2016. указала су да од три објекта из 1884. године два постоје и данас, и то у аутентичним габаритима, али да њихова првобитна намена и историјат нису препознати, нити су они регистровани и заштићени као баштина - културно добро.

Кључне речи: болница, зграде, објекти, локација; Ваљево

SUMMARY

The year 2017 marks the 150th anniversary of Valjevo Hospital foundation. During the century and a half of active work, the hospital complexes have been at different times in three different locations, from a rented house of a trader of Valjevo in the centre of Kasaba (since 1867), through purpose-built buildings on the edge of the town (since 1884) to the new, also purpose-built facility, on the periphery of the expanded city (since 1954). Of these three locations, the greatest interest of the public and the researchers of the past, especially when the great sufferings of 1914 and 1915 was concerned, was aroused by the second, with the first purpose-built buildings. However, considering this location, special attention was paid exclusively to the surgical pavilion of the hospital complex, built in 1906, while the facilities from 1885 were completely neglected, and they were presumed not even preserved. However, the research carried out in 2015 and 2016 indicated that two of the three buildings of 1884 exist today, in their original dimensions, but that their history has not been recognized, nor have they been registered and protected as a cultural asset- heritage.

Key Words: hospital, buildings, structures, location; Valjevo

УВОД

Процес убрзане индустријализација Ваљева који је уследио после Другог светског рата имао је за последице нагло повећање броја становника, знатно проширење градског атара и велике инфраструктурне промене унутар урбаног језгра. Мењали су се и изглед града и структура становништва, што је деловало на промену друштвене свести и историјско памћење. Међу објектима из некадашњег градског ареала, који су нестали не само из колективног памћења лаичке заједнице, већ и из памћења стручне и научне јавности, налази се и комплекс са наменски грађеним зградама ваљевске Окружне болнице. Током протеклих деценија формирано је стереотипно мишљење да најстарији, наменски грађени болнички објекти, саграђени 1884. а у функцију уведени 1885. године, више не постоје, а да је сачуван само хируршки павиљон, саграђен две деценије касније, који се данас налази унутар дворишта данашњег Историјског архива Ваљево. У складу са тим, многа догађања везана за ваљевску болницу, па и она која немају везе са наведеном локацијом, погрешно су са њом повезивана.

Циљ овога рада је да укаже на неодрживост наведеног стереотипа, на разлоге за његово формирање, као и да на данашњем урбаном простору Ваљева идентификује најстарије наменски грађене болничке објекте.

ПОСТОЈАЊЕ ПОГРЕШНИХ СТЕРЕОТИПА

У званичним документима Завода за заштиту споменика културе Ваљево, када је реч о некадашњим објектима Окружне болнице, забележено је следеће: „ЗГРАДА СТАРЕ БОЛНИЦЕ (АРХИВ): Према извештају у Техничком листу за 1906. годину током те године су започети радови на изградњи хируршког павиљона окружне болнице у Ваљеву, у улици Поп Лукиној, да би били завршени наредне године. Пројекат за ову, граду преко потребну грађевину, урадио је арх. Јован Илкић. За оно време била је то модерно осмишљена грађевина специфичне намене. За време Првог светског рата овде је била војна болница где је једно време као медицинска сестра служила Надежда Петровић“ [1].

Ова кратка белешка указује на постојање више погрешних стереотипа, који многе различите историјске догађаје повезују са простором данашњег архива, конкретно са његовим депоом, смештеним у некадашњем болничком хируршком павиљону. Тако је створена свест, мада то нигде није експлицитно наглашено, да је хируршки павиљон, који је подигнут 1906, а уведен у функцију 1907. године, био централна болничка зграда, а да старији болнички објекти данас нису сачувани. У складу са тим није постојало интересовање ни за проучавање ни за убицање положаја првих наменски грађених болничких зграда. Потврда за то се види и на основу целокупног контекста јубиларне публикације „Ваљевска болница“ [2], у прилозима о историјату Архива [3], као и у неким другим радовима локалне историографије. Тако се и у монографији о Ђури Козарцу експлицитно наглашава да се Ваљевска болница, саграђена у 19. веку, налазила у згради „у којој је сада Историјски архив Ваљево, Поп Лукина улица број 52“ [4].

Следећа стереотипна представа је повезивање свих догађања везаних за Ваљевску ратну болницу 1914/15. године са простором целином данашњег Архива. Када је реч о овом стереотипу, појам „Ваљевска ратна болница 1914/15“ ствара забуну, будући да он не означава једну институцију, или један објекат, већ историјски процес који је правилније назвати „Ваљево град болница 1914/15“, будући да је током прве године ратних дешавања у болницу био претворен цео град. У њему је постојало осам болничких институција: две сталне, цивилна Окружна, о којој је овде реч, и независно од ње, на другој локацији у центру града, Стална војна болница Дринске дивизије [5], као и шест привремених, резервних војних болница, а оне су, са својим истуреним одељењима, биле лоцираних у више десетина различитих зграда [6, 7].

Ова два стереотипа индуковали су и трећи: да је ту, у данашњем архивском дворишту, била „војна болница где је једно време као медицинска сестра служила Надежда Петровић“ [1]. Радећи у Ваљеву, и то краће време, крајем зиме и почетком пролећа 1915, Надежда није била ангажована у болничкој институцији о којој је овде реч, а која је била цивилна, већ у Првој резервној војној болници, смештеној у Касарни 17. пука, где је и преминула [8].

ОСНИВАЊЕ ВАЉЕВСКЕ ОКРУЖНЕ БОЛНИЦЕ И ПРВИ БОЛНИЧКИ ОБЈЕКТИ

Ваљевска цивилна окружна болница је основана у другој половини 19. века када се, током процеса развоја нововековне српске државе и Ваљево убрзано развијало и урбанизовало [9]. Болница је формално основана 31. јануара 1867. године (по јулијанском календару), када је по добијању дозволе Министарства унутрашњих дела десет дана раније, Начелство округа ваљевског потписало уговор са трговцем Алексом Андоновићем да за потребе болнице закупи његову спратну кућу са седам соба и пратећим просторијама, у „новој чаршији“ (данас улица Кнеза Милоша). После преуређења ове куће и набавке инвентара, болница је почела да ради почетком јесени исте године [2, 10, 11]. Будући да приватни стамбени објекат, колико год био репрезентативан за то време, није задовољавао стандарде предвиђене за болницу, први „Уговор о закупу“ је потписан само на „три године и три месеца“, а општинске власти су почеле да прикупљају понуде за откуп земљишта на којем ће наменски саградити примерен болнички комплекс [11, 12, 13]. Међутим до проналажења трајнијег решења протећи ће скоро две деценије. Тако је у инспекцијском извештају из 1880. године било забележено да је приватна кућа у којој је болница смештена: двоспратна, од слабог материјала, са малим собичцима. У једној болесничкој соби, у којој има три прозора и чија је кубатура ваздуха по ондашњим хигијенским прописима била одговарајућа за три болесника, лежи њих шест. У другој соби, у којој једва има места за два болесника, налази се пет кревета. А такве су биле и две преостале болесничке собе [14]. Ипак, ово стање је убрзо промењено. Током 1882. године, 19. августа (по јулијанском календару), у Српским новинама је објављен позив Санитетског одељења Министарства унутрашњих дела за избор грађевинске фирме која ће градити наменске болничке објекте у Ваљеву и Смедереву [15]. Послове изградње ваљевске болнице добила је бечка фирма *Bauunternehmung Paminger & Backofen*. Њени представници су већ у новембру 1884. известили министра унутрашњих послова Стојана Новаковића да су сви грађевински радови завршени и да очекују да се пошаље комисија која ће да прими радове [11, 16]. По свему судећи радови су примљени почетком следеће 1885. године, после чега је уследила набавка недостајућег болничког инвентара, што је завршено у септембру [13, 17], а 1. октобра је краљ Милан Обреновић издао указ којим одобрава Министру унутрашњих дела да исплати средства намењена за изградњу неколико болница у Србији, међу којима и ваљевске [18].

Нови болнички комплекс је био лоциран на периферији Ваљева, на изласку из града, на путу ка Шапцу. Та варошка трансверзала протезала се у правцу југ – север, од моста на Колубари, „па право до шупа војни преко Љубостиње“. Тада је називана Главни сокак, а 12 година касније, при првом званичном именовану ваљевских улица добиће назив по актуелном владару Србије „Улица краља Александра“ [9]. Комплекс се састојао од административне зграде – економата и два павиљона, мушког и женског. Са друге, западне стране болничког

комплекса налазио се северни део сокака који се протезао „од Секулића механе* па до Љубостиње“ [6], а који ће 1897. године бити назван Поп Лукина улица [9]. Северно од болничког комплекса налазио се ток потока Љубостиња, иза кога су биле помињане војне шупе, а на чијем месту ће почетком 20. века бити сазидани магацини Дринске дивизије (такође један од привремених објеката болница 1914/15 [6]), као и други војни помоћни објекти, а касније, после Другог светског рата и рушења касарне Петог пука Дринске дивизије (исто један од болничких објеката 1914/15 [6]), главна, и данас највећа ваљевска касарна. Са јужне стране био је празан потез, којим ће нешто касније, на почетку двадесетог века, проћи завршни крак ускотрачне пруге Ваљево – Забрежје, који је требало да буде веза са пругом ка Лозници, која никада није довршена. Тим правцем се данас протеже Улица Владике Николаја.

ДАЉИ РАЗВОЈ БОЛНИЦЕ И НОВЕ НАМЕНЕ СТАРОГ БОЛНИЧКОГ КОМПЛЕКСА

Три нове болничке зграде су дуже од две деценије биле једини објекти болничког комплекса, да би 1906. године, у дубини дворишта, ка Поп Лукиној улици, био изграђен и четврти објекат, хируршки павиљон, данас депо ваљевског архива. Њега је, по пројекту архитекте Илкића изградио предузимач Риста Алексић [19]. Према информацијама др Хранислава М. Јоксимовића, током 1915. године у дворишту су још дограђени „зграда за дезинфекциони апарат, зграда за перионицу и магацин“, а нешто касније, 1920. године „откупљене су 4 зграде од слабог материјала ради проширења болнице“. Тако се 1927. целокупан болнички комплекс састојао од „три зидана павиљона[†] и две бараке за болеснике, једне зграде за болничку амбуланту, једне зграде за управу и економат[‡] и седам зграда за остале потребе“ [20].

У наредном периоду, услед даљег развоја Ваљева, болнички комплекс, који је у време изградње био на периферији, нашао се у ширем градском језгру, без могућности да се даље шири. Зато је током тридесетих година обезбеђен други плац ван града и почела је изградња нове, веће и модерније болнице. Главни радови су довршени 1939. године, али зграда није била одмах спремна за усељење, да би ратне године које су уследиле омеле премештање болнице у нови објекат. Пред крај Другог светског рата, од краја 1944. године, у нову зграду је била привремено смештена једна руска војна болница, а после рата самачки хотел за раднике. Услови за коначно пресељење болнице на ову локацију створени су 1954. године [2].

Убрзо по пресељењу болнице на нову локацију почело је препарцелисавање старог болничког комплекса и прерасподела објеката на њему, са планирањем даље градње за друге намене. Североисточни део комплекса, који је излазио на некадашњу улицу Краља Александра

* Касније хотел Секулић, један од привремених објеката ратних болница 1914/15.

[†] Два из 1884. и један из 1906. године

[‡] Из 1884.

(данас Живојина Мишића) додељен је војсци, како би се, у започетом процесу ширења касарне, ту сместила војна амбуланта. Касније, током шездесетих година, ту је саграђена и зграда гарнизонског стационара. Северозападни део комплекса, са хируршким павиљоном, припао је Хигијенском заводу, а потом, од 1973. године Историјском архиву. Пошто је на међи између овог, цивилног и претходно поменутог војног дела некадашње целине подигнута зидана ограда, у цивилни део се улазило са супротне стране, из Поп Лукине улице. Делови комплекса који су прикључени накнадно, 1920. године, такође су добили нове власнике. Југозападни део је остао у функцији здравствене заштите и на њему је саграђен Дечији диспанзер (данас је ту Завод за јавно здравље, као и заједничке, административне службе болнице, која се налази у другом делу града). На југоисточном делу подигнута је зграда Секретаријата унутрашњих послова, која је порушена приликом у НАТО бомбардовања 1999. године.

ПРВА ИСТАЖИВАЊА ИСТОРИЈАТА ОБЈЕКТА ВАЉЕВСКЕ БОЛНИЦЕ И СТАВЉАЊЕ ПОД ЗАШТИТУ

По свом значају сачувани објекти ваљевске болнице су заслуживали да буду проглашени за културно добро. Пре формирања ваљевског Завода, територија Ваљева је била под стручном ингеренцијом Завода из Крагујевца. Током прве половине осамдесетих година прошлог века, после претходно обављеног рекогносцирања стања на терену, у Заводу је написан извештај у ком је забележено следеће: „Зграда Старе болнице у Ваљеву налази се у улици Поп Лукиној бр. 26. Зграда је подигнута почетком двадесетог века и носи све карактеристике јавних објеката грађених у то време. Грађена је као зграда болнице хируршког павиљона, а крај ње је нешто касније подигнута још једна зграда мањих димензија. У току Првог светског рата ова зграда је играла посебну улогу. У њој су смештени и лечени рањеници, а посебно је одиграла велику улогу у лечењу тифуса који је после повлачења аустроугарске војске харао читавим ваљевским крајем. У то време ова зграда пуна је српских војника из свих крајева који су овде лечени. Оболене српске војнике овде је обилазила и неговала наша позната сликарка Надежда Петровић, која је у току епидемије од тифуса умрла“ [21]. И на основу овог мишљења архивски комплекс, са некадашњим хируршким павиљоном као централним депоом, је одлуком ваљевске скупштине стављен под заштиту као споменик културе, са називом: Зграда старе болнице у Ул. Поп Лукиној бр. 26 [22]. Том приликом није констатовано постојању других, старијих болничких зграда и ови документи су постали основа за настанак раније поменутих погрешних стереотипа. А грешке из њих су потом, по аутоматизму пренете у документацију Завода за заштиту споменика културе из Ваљева, основаног 1986. године, као и у њихова, али и друга издања [1–4]. Додатних истраживања на ову тему, која би указала на другачију прошлу стварност, није било све док нису покренуте активности у циљу обележавања стогодишњице Великог рата.

ИДЕНТИФИКАЦИЈА СТАРИХ БОЛНИЧКИХ ОБЈЕКТАТА

Током рада на пројекту Народног музеја Ваљево о Ваљеву као граду болници 1914/15 године [6] набављене су дигитализоване фотографије холандског лекара др Аријуса ван Тинховена, ратног хирурга у Ваљеву током Другог балканског и првих година Великог рата, објављене у изворном холандском издању његове књиге сећања на ратна догађања 1914/15. године [23], а које нису биле репродуковане у каснијем српском издању [24]. Једна од њих, како је наглашено у потпису, приказује: „*De tuin van pns hospitaal te Waljewo. In t midden het administratie gebpuw. Link een der andere paviljoens*“, односно „Врт Ваљевске болнице; у средини зграда администрације. Види се и један од павиљона“ (слика 1).

Слика 1: Фотографија врта ваљевске Окружне болнице 1915. године (фото: др Аријус ван Тинховен); виде се делови административне зграде и једног од павиљона из 1884. године [23].
Figure 1: The Garden of Valjevo District Hospital in 1915 (photograph by: Dr Arius van Tienhoven): parts of the Administrative Building and one pavilion of 1884 [23].

Слика 2: Комплекс ваљевске Окружне болнице на сегметну катастарског плана Ваљева из 1926. године [25].
Figure 2: Valjevo District Hospital complex, on the segment of the Valjevo cadastral plan from 1926 [25].

Фактички, ово је прва, а за сада и једина позната стара фотографија на којој се виде изворни елементи Ваљевске болнице из 1884. године: административна зграда и северни павиљон. На њој се ни један од приказаних објеката не види цео, али се уочава њихов облик. Даљим истраживањима, у намери да се, колико је то могуће, убицирају сви објекти који су били у функцијама ратне болнице из 1914/15. године, из Службе за катастар непокретности Ваљево добијени су дигитализовани предлошци најстаријег катастарског плана Ваљева. Сплетом околности, 1926. године, у време када је припреман раније помињани Јоксимовићев извештај [20] о тадашњем стању објеката ваљевске болнице, рађен је и први детаљни катастарски премер Ваљева [25], који, када је реч о болничком комплексу, додатно илуструје Јоксимовићев опис (слика 2).

На сегменту плана на коме је уцртан болнички комплекс уочава се следеће опште стање: административна зграда – економат, налази се непосредно уз улицу Краља Александра. Тик иза ње, ка западу налазе се два паралелна стара павиљона, а иза њих мањи зидани објекат (вероватно поменута зграда за дезинфекциони апарат?). Даље у дубини болничког дворишта, ка западу и ка Поп Лукиној улици уцртан је хируршки павиљон, а недалеко од њега други пратећи објекти, међу којима и они откупљени 1920. године, на парцелама које су лоциране уз јужну међу првобитног болничког комплекса.

Слика 3: Актуелни снимак Ваљева; сегмент са објектима некадашњег болничког комплекса; десно два болничка објекта из 1884; у североисточном углу нова војна амбуланта са стационаром; западно, иза оgrade архивски комплекс са депоом, некадашњим хируршким павиљоном из 1906. (извор: Google Maps)

Figure 3: Current airshot of Valjevo; segment with the facilities of the former hospital complex; to the right: two hospital buildings of 1884; in the northeast corner: a new military clinic with an infirmary; to the west, behind the fence: Archive complex with a depot, a former surgical pavilion of 1906 (source: Google Maps)

Слика 4: Данашње стање некадашњих зграда администрације и јужног павиљона ваљевске Окружне болнице из 1884. године; у позадини са леве стране, иза зидане оgrade, двориште Архива са архивским депоом, некадашњим хируршким павиљоном (извор: Google Street).

Figure 4: The present appearance of the former Administrative Buildings and the southern pavilion of the Valjevo District Hospital of 1884: in the background, on the left, behind the masonry fence: Archive yard, with Archive depot, former surgical pavilion (Source: Google Street).

Увид у овај план указује да административна зграда болнице има основу у облику скраћеног ћириличног слова „Т“, да су оба стара павиљона истоветне грађевине, правоугаоног облика, са благим проширењем у предњој и задњој четвртини, а да се између њих налази парковска површина, што одговара и ситуацији са Тинховенове фотографије.

После овог открића уследило је изненађење када је увидом на терену уочено да су два од три првобитна болничка објекта из 1884. године сачувана, и то у непромењеном облику (слике 3 и 4). То су административна зграда и јужни павиљон. Ова два објекта се налазе у улици Живојина Мишића (раније Краља Александра), на војној парцели, поред гарнизонске амбуланта са стационаром. Од архивске парцеле, на којој се налази некадашњи хируршки павиљон, одвојени су високом зиданом оградом. У актуелним војнотехничким картонима тих објеката забележене су

њихове намене: административна зграда и стоматолошка амбуланта са апотеком [26]. Трећи, данас непостојећи објекат старог болничког комплекса, северни павиљон, налазио се на месту где је данас парк гарнизонског стационара.

Данас су та два сачувана објекта лако уочљива, али до 1999. године били су заклоњени зградом Секретаријата унутрашњих послова. Будући да, за разлику од хируршког павиљона, и ако старији од њега, они до сада уопште нису били препознати као објекти старе Окружне болнице, не само да нису проглашени за културно добро, већ нису били ни евидентирани од стране службе заштите, и њихова функција је потпуно пала у заборав, како шире, тако и стручне и научне јавности.

РАЗЛОЗИ ЗА ЗАБОРАВ ФУНКЦИЈЕ ПРВОБИТНИХ БОЛНИЧКИХ ОБЈЕКТА

Године 1954, са пресељењем болнице на тадашњу периферију Ваљева њен стари комплекс је препарцелисан и издељен између четири субјекта. Изворни део болнице, са три првобитна објекта из 1884. године је припао војсци, за потребе амбуланта и зиданом оградом је одвојен од осталих елемената некадашње целине. Истовремено се мењало и окружење, будући да је уз старе подигнута и нова зграда гарнизонског стационара са парком. Том приликом је један од три најстарија болничка објекта, северни павиљон, порушен. После ове грађевинске интервенције два преостала стара објекта су остали у војној функцији, али су били донекле заклоњени од погледа пролазника. Са северне стране их је делимично заклањао новоподигнути стационар, са предње, источне стране зеленило, са јужне стране новоизграђена зграда полиције, а са западне ограда која је војни комплекс одвајала од цивилног окружења. Тако делимично скривени од очију пролазника, ови објекти нису привлачили пажњу. Истовремено, опште промене до којих је дошло после Другог светског рата нису утицале само на градски пејзаж, већ и на демографску структуру града. А све ово заједно, уз проток времена, деловало је на друштвену свест и историјско памћење, доприносећи да се заборави историјат и првобитана намена старих болничких објеката. Додатни, веома битан импулс за заборав представља и чињеница да због крутости војне администрације и тадашњег строгог односа према појму војне тајне, приликом рекогносцирања културних добара седамдесетих и осамдесетих година прошлога века службе заштите културних добара нису имале приступ војним објектима. Тако су прве наменски грађене болничке зграде остали непрепознате, непописане, а тиме и нерегистроване и незаштићени као непокретна културна добра. Зато су, и ако сачувани, ови објекти остали непознати не само широј, већ и стручној и научној јавности, а сви атрибути везани за стару болницу су погрешно пренети само на регистровани хируршки павиљон из 1906. године и пратеће објекте у дворишу Архива.

ЗАКЉУЧАК

На основу изнетих чињеница можемо да закључимо да су, поред садашњег депоа Историјског архива Ваљево, који је и раније био препознат као хируршки павиљон старог комплекса ваљевске Окружне болнице саграђен 1906. године, данас сачувана и два, од три, најстарија наменски грађена објекта ваљевске Окружне болнице, подигнута 1884. године: административна зграда – економат и јужни павиљон. Ови објекти се од времена после Другог светског рата налазе у оквиру комплекса ваљевског гарнизона. Што због те чињенице, а што због протока времена, и промена које он са собом носи, првобитна намена, историјат и значај ових објеката су деценијама били непознати, а саме зграде нису добиле третман заштићеног културног добра, који заслужују како због намене и архитектонске специфичности тако и због веома слојевитог историјата, везаног између остало и за санитетске прике у Ваљеву 1914/15. године.

НАПОМЕНА

Рад је настао као један од резултата програмске активности Народног музеја Ваљево на проучавању историјата здравства у ваљевском крају, поводом обележавања 150 година од оснивања ваљевске болнице (1867–2017).

ЛИТЕРАТУРА

1. Ćirić V. Spomeničko nasleđe Kolubarskog i Mačvanskog okruga. Valjevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Valjevo; 2006. p. 21.
2. Ranković Z. Valjevska bolnica, spomenica o njenoj 140. godišnjici. Valjevo: Kolubara; 2007.
3. Lazarević D. Rad Arhiva i Muzeja od osnivanja do 1965. godine. Valjevo 1945–1965. Saopštenja sa naučnog skupa Razvoj Valjevskog kraja 1945–1965. 1996 Sep19; Valjevo, Srbija. Valjevo: Narodni muzej Valjevo; 1997. p. 237–54.
4. Radojčić M. Đuro Kozarac, prvi valjevski profesor. Valjevo: Valjevska gimnazija; 2004. p. 38.
5. Nedok A. i Krivošejev V. Valjevo Military Hospital, from its beginning until the First World War. Vojnosanit Pregled. In press 2017.
6. Krivošejev V, Lazarević-Ilić D. Valjevo 1914–1915 – grad bolnica. Valjevo: Narodni muzej Valjevo; 2015.
7. Nedok A. Valjevo – srpski ratni hirurški centar i grad-bolnica u epicentru velike epidemije 1914–1915. Valjevo: Narodni muzej Valjevo; 2017.
8. Krivošejev V, Jovanov JN. Valjevska bolnica. Zbornik radova Naučnog skupa posvećenog Nadeždi Petrović (1873–1915). 2015; Novi Sad: Spomen zbirka Pavla Beljanskog; 2016. p. 116–29.
9. Krivošejev V. Valjevo nastanak i razvoj grada – prilozi za urbanu istoriju od prvog pomena do početka 20. veka. Valjevo; 2012.
10. Ugovor o zakupu kuće Andonovića za bolnicu. Arhiv Srbije (1869): Ministarstvo unutrašnjih dela – Sanitetsko odeljenje, 74.
11. Marjanović V. Farmacija u Valjevu u 19. veku. Valjevo: Apotekarski centar Valjevo; 1970. p. 210–215.
12. Razmatranje pitanja za kupovinu placa za bolnicu. Arhiv Srbije (1871): Ministarstvo unutrašnjih dela – Sanitetsko odeljenje, PVII-62.
13. Peruničić B. Grad Valjevo i njegovo upravno područje 1815–1915. Valjevo: Istorijski arhiv Valjevo; 1973. p. 948–52.
14. Izveštaj o stanju Valjevske bolnice. Otadžbina 1880 July 1.
15. Javni poziv za davanje ponuda za izgradnju bolnica. Srpske novine 1882 Aug 19.
16. Izveštaj o završetku radova. Arhiv Srbije (1884): Ministarstvo unutrašnjih dela, Sanitetsko odeljenje, 353.

17. Popis nedostajućeg inventara za okružnu bolnicu u Valjevu. Arhiv Srbije (1886): Ministarstvo unutrašnjih dela, Sanitetsko odeljenje PXIV-1153.
18. Ukaz o isplati sredstava za izgradnju bolnica. Srpske novine 1885 Oct 6.
19. Gagić Č. Hirurški paviljon. Srpski tehnički list 1906 Dec.
20. Joksimović MH. Bolnice na teritoriji Inspektorata Ministarstva narodnog zdravlja u Beogradu – njihov rad i uređenje u 1922, 1923. i 1924. godini. Beograd; 1927.
21. Pripremni dokument za donošenje odluke o stavljanju pod zaštitu. Zavod za zaštitu spomenika kulture Valjevo: Dosije Valjevska bolnica.
22. Odluke o proglašavanju nepokretnih kulturnih dobara. Odluka br 011-11/85-04; Službeni glasnik Opštine Valjevo br. 11/85.
23. Tiehoven A. De gruwelen van der oorlog in Servie – het dagboek van den oorlogs-chirurg. Den Haag; 1915.
24. Tinhoven A. Strahote rata u Srbiji – dnevnik ratnog hirurga. Beograd: Utopija; 2005.
25. Digitalizovani katastarski premer Valjeva iz 1926. godine. Služba za katastar nepokretnosti Valjevo.
26. Vojno-tehnički kartoni objekata. Tehnička služba Valjevskog garnizona.